

DOI: <https://doi.org/10.69722/1694-8211-2024-59-272-278>

УДК: 811.512.154 (07)

Джантаева Н., магистрант

e-mail: nurkuz.urmat.kadyrovy@gmail.com

ORCID: 0009-0005-6006-0157

Кенешова С. Т., студент, e-mail: sezim.0619@icloud.com

272

Вестник Иссык-Кульского университета, №59, 2024

К. Тыныстанов ат. ҮМУ
Каракол ш., Кыргызстан

ДИАЛОГ ЖАНА АНЫН ТИЛДИК ТАБИЯТЫ

Бул макалада диалог, анын лингвистикалык табияты тууралуу кеп козголот. Кыргыз тилчилеринин жигердүү эмгектеринин натыйжасында, бүгүнкү күндө кыргыз тили боюнча жарык көргөн эмгектердин саны жана сапаты жагынан түркологияда жана Кыргызстандагы башка илимдин тармактарына салыштырмалуу алда канча алдыга кеткенибиз менен, айрым маселелер алигиче изилдөөнүн объектиси боло электигин дагы моюнга алууга туура келет. Алсак, анча маани бербегенибиз менен, биздин бүтүндөй жашообуз диалог аркылуу өтөрү бардыгыбызга маалым. Диалог ар илимдин тогошкон жеринде турат. Бул маселе убагында философтордун кызыгуусунан башталып, бүгүнкү күндө лингвистиканын изилдөө объектисине айланганы чындык. Эгерде стилистиканын алкагында карай турган болсок, диалог сүйлөшүү стилине мүнөздүү экендигине ынанабыз. Ал эми сүйлөшүү стили стилдердин ичинен байыркылыгы менен мүнөздөлөт. «Манас» эпосундагы диалогдордон үзүндүлөр келтирилип, талдоого алынат. Диалогду окутууда анын айтылыш максатына карай бөлүнүшү, тыныш белгилеринин коюлушу жөнүндө кеп болот.

Түйүндүү сөздөр: диалог, сүйлөшүү стили, коммуникативдик лингвистика, илентүү сүйлөм, суроолуу сүйлөм, стилистика.

Джантаева Н., магистрант
e-mail: nurkyz.urmat.kadyrovy@gmail.com
ORCID: 0009-0005-6006-0157

Кенешова С. Т., студент, e-mail: sezim.0619@icloud.com
ИГУ им. К. Тыныстанова
г. Каракол, Кыргызстан

ДИАЛОГ И ЕГО ЯЗЫКОВАЯ ПРИРОДА

В данной статье рассматривается языковая природа диалога. В результате активной работы кыргызских лингвистов сегодня по количеству и качеству опубликованных работ по кыргызскому языку мы добились больших успехов в тюркологии, в том числе и в других областях науки Кыргызстана, но необходимо признать, что некоторые важные вопросы еще не стали объектом исследования. Например, хотя нас это не особо волнует, в то же время мы все знаем, что вся наша жизнь проходит через диалог.

Диалог находится на стыке всех наук. Данная проблема началась с интереса философов и сегодня стала объектом исследования языкознания. Если рассматривать в рамках стилистики, то мы убедимся, что диалогу свойственен стиль беседы. А стиль разговора характеризуется древностью. В статье представлены и проанализированы отрывки из диалогов эпоса «Манас». В обучении диалогу рассматривают его классификацию по цели высказывания, а также расстановке знаков пунктуации.

Ключевые слова: диалог, разговорный стиль, коммуникативная лингвистика, восклицательные, вопросительные предложения, стилистика, обучение.

Dzhantaeva N., master's student
e-mail: nurkyz.urmat.kadyrovy@gmail.com
ORCID: 0009-0005-6006-0157

Keneshova S. T., student, e-mail: sezim.0619@icloud.com
K. Tynystanov Issyk-Kul state university
Karakol, Kyrgyzstan

DIALOGUE AND ITS LINGUISTIC NATURE

This article, deals with the linguistic nature of dialogue and as a result of the active work of

Kyrgyz linguists, we have achieved great success in Turkology, including in other fields of science in Kyrgyzstan, in terms of the quantity and quality of published works in the Kyrgyz language. For example, although we are not particularly concerned about this, at the same time we all know that our whole life passes through dialogue.

Dialogue is located at the intersection of all sciences. True, this problem began with the interest of philosophers and today has become the object of linguistic research. If we look at it within the framework of stylistics, then we are convinced that the dialogue is a conversational style. A style of conversation differs from ancient styles. Excerpts from the dialogues of the epic "Manas" are presented and analyzed. In the learning dialogue, they talk about the division of the ego according to the purpose of speech, punctuation.

Key words: *dialogue, conversational style, communicative linguistics, exclamatory, interrogative sentences, stylistics, learning.*

Биздин жашоо-турмушубуз диалог аркылуу өтөрү бардыгыбызга маалым. Диалог ар илимдин тогошкон жеринде турат. Философия, лингвистика, адабияттаануу, педагогика илимдеринин изилдөө объектисине айланганы чындык. Эгерде стилистиканын алкагында карай турган болсок, диалог сүйлөшүү стилинин алкагында дагы караларына ынанабыз. Ал эми сүйлөшүү стили стилдердин ичинен байыркылыгы менен мүнөздөлөт. Демек, байыркы грек акылмандарынын бул темага кайрылганынын жөндүү себептери бар. Азыркы кыргыз тилинин айрым булактарында диалог тууралуу учкай гана аныктама-эрежелер менен чектелгенибизди, диалогдун табиятына комплекстүү, конкреттүү мамиле кылбаганыбызды бүгүнкү күндөгү кыргыз тил илиминдеги актуалдуу маселелердин катарына кошсок болот. Айрым адабияттарда диалог сүйлөшүү стилинин өзөгүн түзсө, айрым бир булактарда монолог менен тыгыз каралып жүргөнүн жолуктурабыз. Тил илиминдеги акыркы маалыматтарга таянсак, диалог коммуникативдик лингвистиканын дагы негизги өзөгүн түзүүгө объект болчудай. Азыркы онлайн-окутуунун шартында окутуучу менен студенттин ортосунда ноутбук, смартфон, уюлдук телефондор аркылуу диалог-сүйлөшүү-баарлашуунун өзгөчөлүктөрүн изилдөө күн тартибиндеги актуалдуу маселелерден болуп калды. Биз төмөндө диалогдун табиятына кыскача токтолууну эп көрдүк.

Диалог (гр. dialogos – сүйлөшүү, аңгемелешүү) – эки же андан ашык адамдардын өз ара оозеки сүйлөшүүсү, аңгемелешүүсү. Диалог оозеки кепте жана жазуу кептеринде колдонулуучу тике сөздүн бир түрү болуп эсептелип, эки же бир нече адамдардын сүйлөшүүсү аркылуу уюшулат. Демек, диалог – эки же бир нече кишинин өз ара сүйлөшүүсү [6, 161-б.].

Күндөлүк жашообузда ар кандай адамдар менен пикир алышууга туура келет. Ушул пикир алышуулар диалогдун өзөгүн түзөт. Диалог оозеки кепте да, жазууда да кеңири колдонулат.

Диалог жазуу кептеринин баарына эмес, негизинен, көркөм жана сүйлөшүү стилдеринин тилине мүнөздүү [4, 67-б.]. Көркөм чыгармадагы диалог каармандын кебин мүнөздөөнүн эң кеңири түрү катары каралат. Диалог бардык эле жанрдагы чыгармаларда бар, өзгөчө, ал драмада окуяны өнүктүрүүнүн каражаты катары негизги ролду ойнойт.

А. Токомбаевдин «Күүнүн сыры» аңгемесинде төмөнкүдөй диалог бар:

- *Кайсы жерден келдиң? Кайсы элсиң? - деди кыз жылмайып.*

- *Билбеймин.*

- *Эчедесиң?*

- *Ондомун.*

- *Бир тууганың барбы?*

- *Жалгызмын.*

- *Жур эмесе, сен өзүмдүн өргөөмдө болосун, - деди кыз* [2, 9-б.].

Орус тил илиминде дагы диалогго тиешелүү көптөгөн аныктамалар, эрежелер бар. Алардын айрымдарына көз жүгүртө кетели. Белгилүү орус окумуштуусу О. С. Ахманова диалогго мындайча аныктама берет: «Одна из форм речи, при которой каждое высказывание прямо адресуется собеседнику и оказывается ограниченным непосредственной тематикой разговора. Диалог характеризуется относительной краткостью отдельных высказываний и относительной простотой их синтаксического построения» [1, 132-б.].

Диалог - 1) разговор между двумя или несколькими лицами;

2) литературное произведение, написанное в форме беседы [5, 165-б.].

Эгерде биз диалогдун табиятына сүнгүп кире турган болсок, анда бул, баарыдан мурда, сүйлөшүү, көркөм, публицистикалык стилдерге мүнөздүү көрүнүш экендигине ынанабыз. Ал эми теориялык табияты жагынан турмуш-тиричиликте сүйлөшүү стилине жакындыгы көзгө урунат. Турмуш-тиричиликте сүйлөшүү стили адамдардын күндөлүк турмуш-тиричилигиндеги (көбүнчө оозеки) сүйлөшүүнү камтыйт. Кээде сүйлөшүү жазуу формасында болушу мүмкүн. Ал көбүнчө диалог формасында ишке ашат, кээ бир учурда монолог формасы колдонулат.

Турмуш-тиричиликте сүйлөшүү стилинин спецификалык өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр:

1) сүйлөшүүнүн эркин болушу;

2) үзүл-кесилдик, кээ бир сөздөрдүн калтырылып кетиши;

3) логикалык жактан анча тыкан жана ырааттуу эместик;

4) эмоционалдуулук;

5) интонациянын байлыгы ж. б.

Турмуш-тиричиликте сүйлөшүү стилинин тилдик өзгөчөлүктөрү төмөндөгүдөй:

1) китептик эмес сөздөрдүн активдүү колдонулушу;

2) адабий тилдин нормасына кирбеген сөздөрдүн көбүрөөк колдонулушу;

3) конкреттүү түшүнүктү туюндурган сөздөрдүн арбын колдонулушу;

4) абстракттуу түшүнүктү туюндурган сөздөрдүн аз санда болушу;

5) фразеологизмдердин колдонулушу;

6) терминдер жана жалпы элге түшүнүксүз сөздөрдүн чектелүү колдонулушу;

7) эмоционалдуу, эркелетүү, жактырбоо, какшыктоо ж. б. маанилерди туюндурган сөздөрдүн көп жолугары ж. б.

Турмуш-тиричиликте сүйлөшүү стилинин тексти алдын ала даярдалбагандыктан, автоматтык мүнөзгө ээ болгондуктан, анда тилдин тазалыгын сактоо жана сөз тандоо жагы анча эске алынбай, көбүнчө кайталанма сөздөр арбын кезигет. Ошондой эле тар чөйрөдө гана колдонулуучу диалектизмдер, жаргондор, сөгүү лексикасы да колдонулат. Турмуш-тиричиликте сүйлөшүү стили интонациялык жактан ар түрдүү, кайталангыс болот. Бул стилде зат атоочторго караганда этиштер көп колдонулат. Орфоэпиялык норма сакталат жана нормадан четтөөгө да жол берилет. Турмуш-тиричиликте сүйлөшүү стилинин тексттери ар түрдүү, бири-бирине окшош жана таптакыр окшош эмес, кайталангыс, уникалдуу, индивидуалдуу мүнөзгө ээ. Алар ошол сүйлөшүүнүн шарт-кырдаалы менен бекем гармониялуу жана диалектикалуу байланышта түзүлөт [3, 67-69-бб.].

Диалогдун дагы бир өзгөчө тексти катары саясий диалогду айтууга болот.

Саясий диалог – жалпы саясий көз караш табуу үчүн, окшош кызыкчылыктарды ачуу, белгилөөгө арналган маселенин азыркы учурдагы чечүүчү формасы.

Диалог – эки жактын саясий эркин, бийлигин күч колдонбоо жолу аркылуу ишке

ашыруусу. Ал конфликттерди жөнгө салууда, кыймылды багыттоодо, кызматташтыкты аныктоодо ж. б. эң керек курал болуп саналат.

Диалог процесс катары «сууроо-жооп» негизинде түзүлөт.

Диалогду ишке ашыруунун методдору – лингвистикалык, феноменологиялык, герменевтикалык жана психоаналитикалык методдор, ушулардын негизинде саясий аракеттерди божомолдоо, саясий программаларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу жүргүзүлөт [7].

Диалогду окутууда, сөзсүз, анын айтылышына карай жай, илептүү, суроолуу жана буйрук сүйлөмдөр катары колдонуларын жана ага тиешелүү тыныш белгилеринин коюлушун айта кетүүбүз жөн. Биз төмөндө “Манас” эпосунан алынган диалогдорго саресеп салдык. *Баласыз өтүп баратканына санаа чегип, Жакып малдан кайтып, үйүнө капалуу түшөт. Үйгө киргенин Чыйырды байбиче көрдү. Кандайлыктан капаланды экен? – деп: “Не болду сизге - деп, капалыктын жөнүн айтчы бизге?” - деп, жооп сурады.*

Анда Жакып кеп айтат,

Ачуулангып бек айтат:

“Эси жок кандай катынсың,

Эсирген кандай катырсың?!

Эртели-кечти мен чыксам

Элким үйдө жатырсың.

Эркелеткен балаң жок,

Эрмек болор адам жок,

Же сүйөрүңө балаң жок,

Же сүйүнүшөр адам жок.

Ушундайды эстесем

Сүлдөрүм бар, дарман жок,

Сүйсөм бала арман жок!”

Бай Жакып турду муну айттып,

Байбичесин муңайтып:

“Мендей карыган кемтирди

Мээнетке кудай келтирди.

Менин элүүгө жашым жеткени,

Эчактан бери түңүлдүм,

Эсимден бала кеткени.

Эркелеткен катының

Эмдиге туубай неткени!” (С. Орозбаков).

Же башка мисал: Коңурбай, Нескара, Жолойлор Көкөтөйдүн ашында Мааникерди талашып турганы. Бокмурундун жүрөгү түшүп, Абасы Кошойдон акыл сурап келгени:

Көкөтөйдүн көп дүйнө,

Адам тилин албастан,

Чачканы келген экенмин.

Ит көрбөгөн кордукту,

Коргонү келген экенмин.

Кара кытай, манжудан,

Ажалдан мурун арманда,

Өлгөнү келген экенмин.

Энтеңдеген калмакка,

Сабатканы келипмин,

Элдин-журттун баарысын,
Аш берем деп кылымга
Талатканы келимин.
Калмактан катуу күч келди, аба!
Ойлосом манжу бүт келди, аба,
Өмдөлүп өбөк бол, аба,
Өлүүчү жанга жөлөк бол, аба!
Нескара сындуу кан чыкты, аба,
Каарынан жан чыкты, аба!
Калмактан кыргыз өлөт бейм, аба,
Калкымды кытай бөлөт бейм, аба,
Түйшүктү башка салат бейм, аба,
Түрү суук кара кытайлар
Түгөтүп чаап алат бейм, аба!
Кумурскадай көп каатыр
Төбөбүздөн басат бейм, аба,
Төрт түлүктү чачат бейм, аба,
Дүмүрдү казып өтөт бейм, аба!
Азапты башка салат бейм, аба,
Кара калмак, манжунун
Дегенине көнөлү, аба,
Калкты кырып ийбесин,
Мааникер сурайт, берели, аба!
Сан дүйнөнү чачалы, аба,
Самаркан көздөй качалы аба!
Анда Кошой муну айтат:
Аш берген киши айыпкер, балам,
Калк жыйган киши күнөөкөр, балам,
Эңкейиште чөп экен, балам,
Каатырдын калкы көп экен, балам.
Өөдөнүн чөбү бас экен, балам,
Мусулман журту аз экен, балам.
Кара калмак, манжу журт,
Кадимден эле бери укканбыз,
Мусулманга кас экен, балам!
Дегенине көнүңүз,
Мааникерди бериңиз.
Калмак азап саларын
Эбак эле билгемин, балам,
Кабылан Манас канкордун
Кежирине не тийдиң, балам!
Кытайдын кылган кордугун, балам,
Тилимди алсаң анан көн,
Кеңеш кылып Манаска,
Мааникер берсең, анан бер, балам (С. Каралаев).

Бул – күчтүү сезим, интонация менен айтылган диалог. Эпостогу диалогдор, дегеле башка чыгармалардагы диалогдорго салыштырмалуу түзүлүшү жагынан өтө татаал, айтылыш максатына карай көп кырдуу экендигин байкай алдык. Эки адамдын

ортосундагы сүйлөшүү жөн гана сүйлөшүү-диалог эмес, анда бүтүндөй тагдыр (адамдардын, улуттун, мамлекеттин) жаткандыгы таң калтырбай койбойт. Дегеле башка чыгармаларда диалог үзүл-кесил, кыска, толук, кемтик сүйлөмдөр аркылуу ишке ашса, эпостогу диалогдор, бери жагы дегенде эле, жарым беттик диалогдордон турарын байкадык.

Диалог тууралуу айтууда төмөнкү классификацияга көңүл бөлүшүбүз керек:

- 1) **жай диалогдо** адамдардын сүйлөшүүсү жайынча гана баяндалат;
- 2) **күчтүү сезим менен айтылган диалог** күчтүү интонация, сезим менен айтылат;
- 3) **суроолуу диалог** суроолуу айтылып, аңгемелешүүчү адамдын оюн, максатын билүү үчүн айтылат;
- 4) **буйрук диалог** сүйлөшүүгө катышкан адамдардын бири-бирине берген буйругун, өтүнүчүн, тилегин билдирүү максатында айтылат. Чындыгында, диалог чыгармага жан киргизет, чыгарманы кыймылга келтирет.

Айтылып жаткан максатына карата диалогдорго чекит, илеп, суроо белгилери коюлат.

Эмгегибиздеги керектүү факты-материалдар дүйнөдө теңдеши жок “Манас” эпосуздан алынып, “Манас” эпосунда диалогдор абдан көп кезигерин далилдеди. Биз ишибизде айрымдарына гана токтолуп, мисалга тарттык. Жогорудагы мисалдарда көрүнүп тургандай жай, суроолуу, буйрук жана күчтүү эмоция менен айтылган диалогдорду учураттык. Кара сөз түрүндө жазылган чыгармаларга караганда, “Манас” эпосунда кез келген диалогдор мазмуну жана формасы жагынан алда канча кеңири экендигин байкадык.

Адабияттар:

1. Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О. С. Ахманова. - М.: Сов. Энциклопедия, 1969. - 605 с.
2. Кыргыз адабияты. Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү [Текст]. - Бишкек, 1994.
3. Кыргыз тили. Энциклопедиялык окуу куралы [Текст]. - Бишкек, 2004. - 492 б.
4. Оморов, А. Лингвистикалык терминдердин сөздүк-справочниги [Текст] / А. Оморов, Н. Осмонова. - Бишкек-Жалал-Абад, 2004. - 247 б.
5. Словарь иностранных слов [Текст]. - М.: Русский язык, 1989.
6. Юдахин, К. К. Русско-киргизский словарь [Текст] / К. К. Юдахин. - М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1957. - 990 с.
7. Саясат таануу. Энциклопедиялык окуу куралы [Текст]. - Бишкек, 2004.
8. Манас. С. Каралаевдин варианты боюнча. I китеп [Текст]. - Фрунзе, 1984.
9. Манас. С. Каралаевдин варианты боюнча. II китеп [Текст]. - Фрунзе, 1986.
10. Манас. С. Орозбаковдун варианты боюнча [Текст]. - Бишкек, 2010.